

Sigitas NARBUTAS

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka

Jonas Basanavičius po grįžimo iš Bulgarijos: 1905–1927 m. dienoraščių liudijimai

Anotacija. Jonas Basanavičius iš Bulgarijos į Lietuvą sugrįžo ketindamas atlikti nemažai svarbių darbų. Jie turėjo ugdyti tautinę lietuvių savimonę, kelti tautiečių kultūrą, diegti ir įtvirtinti modernias visuomeninės, kultūrinės ir mokslinės veiklos formas. J. Basanavičius inicijavo ir su bendraminčiais organizavo Pirmąjį lietuvių suvažiavimą, geriau žinomą Didžiojo Vilniaus seimo pavadinimu (1905 XII 4–5), įkūrė Lietuvių mokslo draugiją (1907 IV 7), surengė Lietuvių konferenciją (1917 IX 18–22), netrukus atvedusią prie Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo (1918 II 16). Dienoraščiai patvirtina, kad šiuos darbus J. Basanavičius laikė pačiais svarbiausiais, jų jis ėmėsi sąmoningai, o veikė kryptingai ir atkakliai. Įrašai jo užrašų knygelėse taip pat suteikia papildomų žinių apie įvykius, asmenis ir patį jų autorių.

Esminiai žodžiai: Jonas Basanavičius; Jurgis Matulaitis; Tadas Stanislovas Vrublevskis; tautinis atgimimas; Didysis Vilniaus seimas; Lietuvių mokslo draugija; Vilniaus konferencija; Lietuvos nepriklausomybės paskelbimas.

Annotation. Jonas Basanavičius returned from Bulgaria to Lithuania with the intention of starting on many important projects, which were meant to foster Lithuanian national self-awareness, to raise the level of culture among his compatriots, and to introduce and consolidate modern forms of social, cultural and scientific activities. Assisted by his confederates, J. Basanavičius organized the First Congress of Lithuanians, better known as the Great Seimas of Vilnius (4–5 XII 1905), founded the Lithuanian Scientific Society (7 IV 1907) and convened the Conference of Lithuanians (18–22 IX 1917), an initiative that soon led to the declaration of Lithuanian Independence (16 II 1918). J. Basanavičius' diaries confirm that he thought these initiatives to be his most important works; he undertook them consciously and acted purposefully, resolutely and consistently. Entries in his notebooks provide additional information about their author as well as various events and people.

Keywords: Jonas Basanavičius; Jurgis Matulaitis; Tadeusz Stanisław Wróblewski; national resurgence; the Great Seimas of Vilnius; the Lithuanian Scientific Society; the Conference of Lithuanians; the declaration of Lithuanian Independence.

Kartu su gausiais rankraštiniais dokumentais ir knygomis, savu metu priklausiusiomis daktarui Jonui Basanavičiui, Lietuvių literatūros ir tautosakos institute saugomi iki šiol išlikę jo dienoraščiai. Pastarieji apima ilgą daktaro gyvenimo laikotarpį, pradedant maždaug nuo paskutinio Bulgarijoje praleistų metų dešimtmečio (1893–1904). Paskutinis dienoraštis apima 1925 I 1–1927 II 7; atsižvelgę į J. Basanavičiaus mirties datą (1927 II 16), galime tvirtinti, kad dienoraštį jis pildė beveik iki pačios mirties.

Didesnė dalis kasdienių įrašų padaryta gydytojo užrašų knygelėse, pavadintose *Wiener Medicinal-Kalender und Rezept-Taschenbuch für praktische Aerzte*, o išleistose Urbano bei Schwarzenbergo leidyklos Vienoje (1899–1911, 1913–1914 m. dienoraščiai)¹. 1915 ir 1916 m. dienoraščiai rašyti kalendoriuose,

1 Tai dienoraščiai, saugomi Lietuvių literatūros ir tautosakos institute (toliau LLTI), šifrai: F2-19 (1899 m. įrašai), F2-20 (1900), F2-21 (1901), F2-22 (1902), F2-23 (1903), F2-24 (1904), F2-25 (1905), F2-26 (1906), F2-27 (1907), F2-28 (1908), F2-29 (1909), F2-30 (1910), F2-31 (1911), F2-32 (1913), F2-33 (1914).

Jonas Basanavičius, 1913. V. J. Stankūno nuotrauka. LLTI

pavadintuose *Польза. Календарь и записная книжка для вслѣхъ*, o išleistuose Petrograde M. T. Stakuno leidyklos „Прорпеец“². Likę dienoraščiai vesti paprastose užrašų knygutėse, neturėjusiose kalendorinio mėnesių ir dienų žymėjimo (kai kurių telikę paskiri lapeliai)³. J. Basanavičius dienoraščiu pasinaudojo rašydamas savo autobiografiją [10]; nedidelė dienoraštinių įrašų dalis ne taip seniai buvo publikuota paskutinėje daugiatomio leidinio *Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka* knygoje [11, 199–212].

Šia aplinkybe, o būtent dienos įvykių žymėjimu kalendoriuose, galima paaiškinti J. Basanavičiaus dienoraščių savitumą. Dėmesį į pastarąjį atkreipė literatūrologas Rimantas Glinskis, išleidęs lietuvių diarijaus istorijai skirtą monografiją. Joje R. Glinskis taip apibūdino šią J. Basanavičiaus rankraščinio palikimo dalį: „Padieniui rašomuose tekstuose pedantiškai (minučių tikslumu) autorius aprašo vakarykštę dieną (kada nuėjo miegoti, kada kėlėsi, ką sapnavo, kaip jautėsi), orą, kasdienius reikalus,

2 LLTI – F2-34 (1915), F2-35 (1916).

3 LLTI – F2-36 (1919 VII 25–1920 X 4), F2-37 (1920 X 5–1923 X 31), F2-38 (1922 VII 8–X 8), F2-39 (1923 XI 1–1924 VII 6), F2-40 (1924 VII 6–XII 31), F2-41 (1893 III–1899 VIII), F2-48 (1917 III 1–1919 VII 24), F2-49 (1925 I 1–1927 II 7).

politinius įvykius. Įrašai atskleidžia pedantišką autoriaus gyvenimo būdą, charakterio pastovumą, nuoseklumą, sausoką objektyvumą. Intensyvaus visuomeninio gyvenimo laikotarpiais (1917, 1918, 1919, 1920) buvo rašomos ir šiek tiek platesnės politinių įvykių apžvalgos.“ [16, 56].

Literatūrologo žodžiai gana tiksliai apibūdina formaliąją J. Basanavičiaus dienoraštinį įrašų pusę, bet tik ją. Jų negalima taikyti dienoraščių, beje, labai šykščiai teivestų Lietuvos kultūros bei mokslo erdvėn, turiniui, juoba – jų vertei. Todėl mes čia pasistengsime nurodyti kai kurias šio svarbaus ir įdomaus XX a. pirmosios pusės, gausios itin svarbių įvykių, rankraštinio paminklo ypatybes.

Tikslindami literatūrologo vertinimą, turime nurodyti, kad J. Basanavičiaus dienoraščių savitumą lemia tiek daktaro kasdieniams įrašams naudotų kalendorinių knygelių „žanrinės“ ypatybės, tiek saviti jo būdo bruožai bei veiklos, pažiūrų, pasaulėžiūros ir apskritai vidaus pasaulio ypatumai. Kad ir kaip paradoksaliai atrodytų, tačiau per gerą dešimtmetį, praėjusį nuo J. Basanavičiaus 150-mečio minėjimo 2001 metais, pasirodė gana mažai naujų originalių daktaro viso gyvenimo ir visos jo veiklos tyrimų, nors tuo domėtasi ir tebesidomima pastoviai. Iš gausių dešimtmečio publikacijų galima paminėti vertingą Vytauto Landsbergio straipsnį „Jono Basanavičiaus politika“, išleistą atskira knygute, skyrių Nerijos Putinaitės monografijoje *Šiaurės Atėnų tremtiniai arba Lietuviškosios tapatybės paieškos ir Europos vizijos XX a.*, jubiliejinės mokslinės konferencijos straipsnių ir kitokių publikacijų rinkinį *Dr. Jonas Basanavičius, 1851–1927*, Petko Mangačevio monografiją *Д-р Йонас Басанавичюс / Иван Басанович – живот и дело в България, 1880–1905 г.*, o taip pat kai kurių J. Basanavičiaus darbų publikacijas, jo žmonos Gabrielės Eleonoros dienoraštį ir *Jono Basanavičiaus asmeninės bibliotekos katalogą*⁴. Kai kuriuose iš šių darbų autoriai pareiškė kritinių pastabų, aptardami religines, mokslines ar politines J. Basanavičiaus pažiūras, o kai kuriuose jo visuomeninė veikla bei mokslo darbai įvertinti nepaprastai aukštai. Nė vienoje iš nurodytų publikacijų nesurasime pasverto apibendrinančio J. Basanavičiaus gyvenimo, veiklos, vidinio pasaulio, pasaulėžiūros įvertinimo ar patikimo jo psichologinio portreto. Šiems dalykams nušviesti J. Basanavičiaus dienoraščiai teikia daug vertingos medžiagos ir gali pasitarnauti ateityje, kai kas nors ims šio įvertinimo ar portreto.

Aukščiau pacituotus lietuvių literatūrologo žodžius apie tam tikrą jo užrašų „sausoką objektyvumą“ privalu interpretuoti ir pildyti komentarais, pasirėmus visų išlikusių dienoraščių turiniu bei jų stilistika. Pažvelgus į diarijų visumą, negalima nepastebėti vieno svarbaus dalyko: J. Basanavičius lieka ištikimas savo santūriam objektyvumui, aprašydamas tiek pilnus itin svarbių įvykių, tiek pakankamai šiuo atžvilgiu „ramius“ savo gyvenimo, dabar jau virtusio neatsiejama XX a. pradžios Europos isto-

4 Landsbergis, Vytautas. *Jono Basanavičiaus politika*. 150-osioms gimimo metinėms. Vilnius, 2001; *Dr. Jonas Basanavičius, 1851–1927*: [2001 XI 15 Lietuvos nacionaliniame muziejuje vykusios konferencijos ir ten pat atidarytos parodos medžiaga]. Konferenciją suorganizavo ir leidinį sudarė Aldona Bieliūnienė, Birutė Kulnytė, Rūta Subatnikienė. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2003; Putinaitė, Nerija. *Šiaurės Atėnų tremtiniai arba Lietuviškosios tapatybės paieškos ir Europos vizijos XX a.* Vilnius: Aidai, 2004, p. 50–67; Mangačev, Петко. *Д-р Йонас Басанавичюс / Иван Басанович – живот и дело в България, 1880–1905 г.* София: Колбис, 2007. [2 laida. София: Колбис, 2008]; *Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*. [Parengė Kostas Aleksynas ir Leonardas Sauka]. Vilnius: Vaga, 1993–2003. T. 1–6; *Idem*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998–2004. T. 7–14; Basanavičius, Jonas. *Medega d-ro Jurgio Sauerweino biografijai*. Parengė, išangos straipsnį ir paaiškinimus parašė Domas Kaunas. Vilnius: Seimo leidykla „Valstybės žinios“, 2001; *Jono Basanavičiaus asmeninės bibliotekos katalogas*. Sudarė ir parengė Sigitas Narbutas, Daiva Narbutienė; leidinius aprašė Vilma Naraškevičienė [ir kt.]. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008; Basanavičienė, Gabrielė Eleonora. *Mano tėvynė – prie jo širdies*. Gabrielės Eleonoros Mol-Basanavičienės dienoraštis ir laišakai. Parengė ir iš vokiečių k. vertė Vaidas Šeferis. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009; *Knygdvaris*: skaitmeninė Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka. Parengė Jūratė Šlekonytė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2010. Interneto prieiga: www.knygdvaris.lt; „Auszros“ archyvas: Martyno Jankaus rinkinys. Sudarė ir parengė Domas Kaunas ir Audronė Matijošienė. Vilnius: Vilniaus universitetas, 2011; *Knygnešys, leidėjas, publicistas Petras Mikolainis (1868–1934) laiškuose ir atsiminimuose*. Sudarė Danguolė Mikulėnienė. Vilnius: Europos kalbų ir kultūrų dialogo tyrėjų asociacija, 2012 (publikuoti 24 J. Basanavičiaus laišakai P. Mikolainiui). Prie šių publikacijų pridėdame dar du leidinius, kalbančius apie jo autorių pastangas surasti J. Basanavičiui vietą populiariojoje kultūroje: Daukantas, Rytis. *Jonas Basanavičius – barzdota varna*. Vilnius: Tyto alba, 2009; Tapinas, Andrius. *Vilko valanda*: fantastinis romanas. Vilnius: Alma litera, 2013.

rijos dalimi, tarpsnius. Jo dienoraščiuose minima per 500 pavardžių, ir veik visi paminėjimai yra perdėm santūrūs. (Išimtį sudaro keletas atvejų, kai daktaras leido sau pasakyti keletą nepalankių žodžių jį apgavusių ar jam duoto žodžio netesėjusių kelių asmenų atžvilgiu⁵.) Šią ypatybę galima aiškinti ne tik dienoraščio autoriaus gebėjimu numatyti toli į ateitį, bet ir jo diskretiškumu bei pagarba kito žmogaus asmenybei. Žvelgiant į įvairaus svarbumo įvykius, lietuvių literatūrologo nurodytą „sausoką objektyvumą“ irgi privalu aiškinti, pasirėmus ne paskirais įrašais, bet dienoraščių visuma. Juose labai maža užrašų apie atsitikimus, svarbius ar J. Basanavičiui, ar jo giminaičiams asmeniškai⁶. Didžiąją užrašų dalį sudaro informacija apie įvykius, svarbius kultūriniam, politiniam, religiniam, ekonominiam lietuvių, lenkų, žydų, rusų, baltarusių, kitų vilniečių ir Lietuvos, Lenkijos, Baltarusijos bei Rusijos žmonių gyvenimui, tai yra pasižyminčių ryškiu visuomeniniu pobūdžiu. (Apie tai smulkiau pasakosime toliau.) Ši dienoraščių ypatybė tiesiai nurodo ne tik jų autorių pasižymėjus ypatinga nuojauta ir gebėjimu kasdienybės verpetuose pastebėti svarbiausius reiškinius, bet ir jo asmenybės socialumą, polinkį bei gebėjimą bendrauti. Taip pat nurodysime ir trečią jo bruožą, lengvai pastebimą dienoraščių įrašuose. Tai – patriotizmas, nepajudinama, neatmainoma gili meilė Tėvynei, pastebėta dar pirmųjų J. Basanavičiaus biografų. Dienoraščiuose ją išreiškia nostalgiški žodžiai, pasakyti, stebinti į Lietuvos pusę skrendančius paukščius, ar prasiveržęs džiaugsmas, tėviškės laukuose išgirdus viversio giesmę⁷. Beje, tai taip pat liudija ir jausmingą daktaro J. Basanavičiaus prigimtį.

Mūsų tyrimo tema nukreipta daugiausia į vieną J. Basanavičiaus dienoraščių pusę – į juose minimus įvykius, siekiant įvertinti, kiek sąmoningai veikta, o kiek pasiduota įvykių tėkmei, realizuojant „Aušros“ leidimo laikotarpiu ir vėliau deklaruotus politinės, visuomeninės ir kultūrinės veiklos tikslus. Su savo bendražygiais, 1918 II 16 paskelbto Lietuvos nepriklausomybės akto signatarais, ir gausiais talkininkais J. Basanavičius nuosekliai ir kryptingai veikė, kurdamas nepriklausomą demokratinę Lietuvos valstybę. Šio visuomeninio, politinio, kultūrinio proceso raidoje galime išskirti šiuos pagrindinius tarpsnius: Pirmojo lietuvių suvažiavimo, šiandien geriau žinomo Didžiojo Vilniaus seimo pavadinimu, sušaukimą (1905 XII 4–5), Lietuvių mokslo draugijos įkūrimą (1907 IV 7), Lietuvių konferencijos sušaukimą vokiečių okupuotame Vilniuje (1917 IX 18–22) ir Lietuvos nepriklausomybės paskelbimą (1918 II 16). Suprantama, šie įvykiai žymi itin plačius visuomeninio, politinio ir kultūrinio turinio procesus, pirmus du XX a. dešimtmečius vykusius Lietuvoje bei kaimyninėse valstybėse, ir už jų stovi gausūs bei įvairūs tų metų visuomenės bei politikos veikėjai. Ir minimi procesai, ir veikėjai smulkiai aptarti ir įvertinti gausiuose lietuvių, lenkų, vokiečių, rusų ir kitų tautų mokslininkų darbuose. Kai kuriuose iš jų J. Basanavičiaus vaidmuo aptartas, kai kuriuose jis tik paminėtas, o kai kuriuose jo pavardės nerasiame. Nepradėdami mokslinės diskusijos šiais klausimais, mes pasistengsime, pasirėmę jo dienoraščiais, apibrėžti J. Basanavičiaus vaidmenį šiuose reikšminguose įvykiuose ir pateikti jo duotus tų įvykių bei asmenybių vertinimus. Mums atrodo svarbus paties daktaro požiūris į šiuos įvykius.

5 [1] 1905 V 27 įrašas: „Grzegorzewskis, lenkas orientalistas pasiskolino iš viso 150 frank. ir – laidokas – neatidavė“; [6] 1921 I 8 įrašas: „[...] iš ryto 9–11 mergaičių bendrabutyje laukiau ateinant tūlo Paškovskio-Paškevičiaus, kurs vakar buvo prizadėjęs ateit 9 pažiūrēt Vileišienės sandėlio N 3, bet bjaurybei neatėjus, nuėjau į Centro komitetą, kur, laikraščius skaitydamas, praleidau laiką iki 12, kada nuėjau tiesiog Lietuvių valgyklon.“

6 Jaudinanti tyra J. Basanavičiaus meilė žmonai Eleonorai Gabrieli paliudyta keliais įrašais. 1921 I 9 jis pasižymėjo: „9 Sekm. Miegojau ½9–6 su pertraukomis ir daugybe įvairių sapnų. Tiek metų praėjus nuo mirties šianakt sapne pasirodė, tarytum, gyva Ellė: rodosi gulėjo lovoje ir aš iš ryto su arbata siuliau jai valgyt pyragutį.“ 1921 I 12 įrašyta: „Beje ir šianakt mačiau Ellę sapne“; 1922 I 15: „Atsigulus 10 miegas supertraukomis ir daugybe sapnų (Elės bučiavimas ir kt.) iki ½7 [...]“; 1922 IV 27: „[...] visą dieną į savo autobiografiją dariau ištraukas iš Ellės dienyno apie meilę 1889/4 m.“; IV 28: „[...] kaip ir vakar dariau iš Ellės dienyno ištraukas [...]“; IV 29: „[...] visą dieną savo autobiografijai ištraukas iš Ellės dienyno dariau [...]“; 1923 II 1: „Miegas 1–7 su pertraukomis ir įvairiais sapnais (Ellė) [...]“.

7 [1] 1905 III 5 įrašas: „Vakar ir šendien matiau pirmą kart šeurėslink gryžtant[es] gerves; kaip gaila drauge su jomis Lietuvon sugryžt ne galint!“; 1906 III 26 įrašas [2]: „Pakellėje girdėjau puikei giedant – pirmą kart po 25 m. – Lietuvos viversi! Ne galėjau atsigėrēt.“

Žvelgiant iš šimtmečio perspektyvos, galima sakyti, kad J. Basanavičiaus sugrįžimas į Lietuvą, jo apsigyvenimas Vilniuje ir įvairiapusė veikla lemtingai paveikė Lietuvos ir jos sostinės istoriją. Tiesa, tam pririekė nepalyginamai daugiau laiko, nei galbūt numatė patsai daktaras. Kad ir kaip būtų atsitikę, dabar matyti, kad J. Basanavičiaus idėjos veikė lietuvių visuomenės raidą ilgiau nei jo gyventa. Suprantama, jos galėjo būti realizuotos, o galėjo ir nebūti įgyvendintos iš viso, jei ne abu pasauliniai karai ir kai kurie vėlesni XX a. antrosios pusės įvykiai. Jei ne jie, jei ne jų sukeltos reikšmingos permainos, J. Basanavičiaus Lietuvai nubrėžtos ateities trajektorijos, valstybės su sostine Vilniumi vaizdiniai tebutų likę vizijomis ir nerealuotomis politinės, kultūrinės ir kitokios veiklos programomis – panašiai kaip Simono Daukanto idėjos. Na, bet svarbu, kad tokių būta. Mat idėjos panašios į sėklas: palankiomis aplinkybėmis jos gali duoti netikėtų vaisių, kaip tai atsitiko su 800 metų senumo sėklomis, rastomis po visais kultūriniais sluoksniais kasinėjant Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos valdovų rūmus: kai nuo jų buvo nuimti tie sluoksniai, ir jas pasiekė saulės šviesa, jos vėl išleido daigus, o kai kurios sukrovė ir žiedus⁸.

Kokį Vilnių Basanavičius atrado sugrįžęs? Ar čia būta aplinkos, palankios jo veiklai? 1897 m. Rusijos visuotinio surašymo duomenimis, Vilniaus gubernijoje gyveno 1591,9 tūkstančių žmonių; 201,4 tūkst. iš jų – tos gubernijos miestuose [35, 6, 9; pateikiant duomenis skaičiai apvalinti šimtų tikslumu]. Vilniuje tuo metu gyveno 159,6 tūkst. gyventojų [36, 6] (patikslintais duomenimis, 154,5 tūkst. [37, 1]). Apie gubernijos gyventojų tautinę sudėtį galima spręsti pagal nurodytą gimtąją kalbą. 78,6 tūkst. gubernijos gyventojų gimtąją nurodė didžiarusių (rusų) kalbą, 912 – mažarusių (ukrainiečių), 891,8 tūkst. – baltarusių, 129,7 tūkst. – lenkų, 279,6 tūkst. – lietuvių, 157 – žemaičių, o 202,3 tūkst. – žydų. Vilniaus miesto gyventojų sudėtis šiuo požiūriu atrodė taip. 30,9 tūkst. gimtąją nurodė didžiarusių kalbą, 510 – mažarusių, 6,5 tūkst. – baltarusių, 47,6 tūkst. – lenkų, 3,1 tūkst. – lietuvių, 107 – žemaičių, o 61,9 tūkst. – žydų [38, 68–69]. Vertinant procentais, gubernijoje gyveno 4,9 proc. didžiarusių, 0,1 proc. mažarusių, 56,2 proc. baltarusių, 8,2 proc. lenkų, 17,6 proc. lietuvių ir 12,6 proc. žydų. Vilniaus mieste – 20,9 proc. didžiarusių, 0,3 proc. mažarusių, 4,3 proc. baltarusių, 30,1 proc. lenkų, 2,1 proc. lietuvių ir 40,0 proc. žydų [39, IX].

Po Pirmojo pasaulinio karo padėtis pasikeitė: vienos tautinės bendruomenės – rusų – skaičius Vilniuje ir kai kuriuose kituose miestuose sumažėjo, o kitos – lenkų – padidėjo. Apie tai galima spręsti iš kai kurių pastaruoju metu pasirodžiusių tyrimų, pirmiausia Piotro Eberhardto [13, passim], Vytauto Merkio [25, 68–110]⁹ ir kitų autorių studijų. Vis dėlto apibendrinto, daugumai priimtino vaizdo neturime iki šiol. V. Merkio žodžiais tariant, Lietuvos istoriografijoje vis dar labai stokojama demografinių tyrimų, ypač – istorinių lūžių laikotarpiams [25, 68]. P. Eberhardtas mini kitas svarbias priežastis: statistinių duomenų stoką, lietuvių, lenkų ir baltarusių tyrėjų požiūrių skirtingumą, administracinių suskirstymų netvarumą ir kt. [13, 299].

Po Antrojo pasaulinio karo esmingai pasikeitė dar vienos tautinės bendruomenės – žydų – skaičius. Kitos tautinės bendrijos irgi patyrė ženklų permainų. Pateiksime prieinamus pastarojo trisdešimtmečio duomenis. Pagal juos Vilniaus miesto gyventojų sudėtis atrodo taip. 1970 m. sostinėje iš viso gyveno 372,1 tūkst. gyventojų. 159,2 tūkst. iš jų buvo lietuviai (42,8 proc.), 91,0 tūkst. – rusai (24,5 proc.), 68,3 tūkst. – lenkai (18,3 proc.), 24,1 tūkst. – baltarusiai (6,5 proc.), 9,3 tūkst. – ukrainiečiai (2,5 proc.) ir 16,5 tūkst. – žydai (4,4 proc.). 1979 m. sostinėje iš viso gyveno 475,8 tūkst. žmonių. 225,1 tūkst. iš jų buvo lietuviai (47,3 proc.), 105,6 tūkst. – rusai (22,2 proc.), 85,6 tūkst. – lenkai (18,0 proc.), 30,6 tūkst. – baltarusiai (6,4 proc.), 10,9 tūkst. – ukrainiečiai (2,3 proc.) ir 10,7 tūkst. – žydai (2,3 proc.). 1989 m. Vilniuje gyveno 576,7 tūkst. žmonių. 291,5 tūkst. iš jų buvo lietuviai (50,5 proc.), 116,6 tūkst. – rusai (20,2 proc.), 108,2 tūkst. – lenkai (18,8 proc.), 30,3 tūkst. – baltarusiai (5,3 proc.), 13,3 tūkst. – ukrainiečiai (2,3 proc.) ir 9,1 tūkst. – žydai (1,6 proc.) [32, 18 (3.4 lentelė)]. 2001 m. atitinkamai – 57,8 proc. lietuvių; 14,0 proc. rusų; 18,7 proc. lenkų; 4,0 proc. baltarusių; 1,3 proc. ukrainiečių ir 0,5 proc. žydų [15, 26 (9 numeriu pažymėtos diagramos)].

8 Čia remiamės botanikės dr. Živilės Lazdauskaitės pasakojimu.

9 Šioje vietoje V. Merkys apžvelgia ir įvertina gausius Vilniaus vyskupijos tautinės sudėties tyrimus.

Kad ir kokie nepilni, neišsamūs bei nepatikimi, tačiau ir tokie statistikos duomenys leidžia konstatuoti tam tikrą apytikrę demografinę padėtį ir Vilniaus gyventojų sudėties kaitą. Mūsų temai svarbu tai, kad 1897 m. surašymo skaičiai iškalbingai rodo buvusią terpe, kurioje J. Basanavičius galėjo gyventi ir dirbti. Palyginti nedidelė lietuvių bendruomenė, susitelkusi Vilniuje, buvo pakankama jo veiklai, nes pasižymėjo gana aukštu raštingumu, kultūriniumi sąmoningumu, kūrybiniu pajėgumu, iniciatyvumu ir veiklumu. Per pirmą XX a. ketvirtį ir vėliau ji ne tik išliko, bet ir mažai pasikeitė, o po Antrojo pasaulinio karo netgi ženkliai išaugo.

Apibūdindamas lietuvių veiklą bei raišką XX a. pradžios Vilniuje, Rimantas Miknys pateikė tokią apibendrintą vertinimą [26, 194]:

Lietuvių inteligentija Vilniuje veikė labai aktyviai. Savo politinėmis orientacijomis taip pat kaip ir lenkų buvo nevienalytė. Tautinės orientacijos veikėjai Petras Vileišis, Antanas Smetona, Juozas Tumas-Vaižgantas, Jonas Jablonskis ir kiti grupavosi apie dienraštį „Vilniaus žinios“ (1904–7), laikraštį „Viltis“ (1907–11). Demokratinės-socialdemokratinės pakraipos veikėjai Povilas Višinskis, Jonas Vileišis, Felicija Bortkevičienė, Kazys Grinius ir kiti – apie laikraščius „Lietuvos ūkininkas“ (1904–15), „Lietuvos žinios“ (1909–15).

1904–1905 metų dienoraščių tekstai rodo, kad daktaras tuo metu įdėmiai sekė tarptautinius įvykius ir laukė palankios progos sugrįžti į Lietuvą. Tokia proga pasitaikė 1905 m. prasidėjus Rusijos ir Japonijos karui.

Sprendžiant iš dienoraščio įrašų, J. Basanavičius į Lietuvą iškeliavo 1905 V 30 iš Varnos, VII 31 kirtu Rusijos imperijos sieną, o VIII 1 atvyko į Vilnių [1, nurodytų datų įrašai]. Nepaisant dažnų išvykų po Lietuvą, kelionių į Rusiją bei kitas valstybes, jis čia, Vilniuje, gyveno iki pat mirties. Pirmaisiais mėnesiais J. Basanavičius daugiausia pastangų skyrė, siekdamas įkurti lietuvių mokslo draugiją. Tačiau tai padaryti jam sutrukdė audringi politiniai įvykiai Rusijos imperijoje. Tuo metu susiklostė palankios aplinkybės sukviesti Pirmąjį lietuvių suvažiavimą (Didįjį Vilniaus seimą), per kurį buvo suformuluoti ir paskelbti labai svarbūs politinio, ekonominio ir kultūrinio turinio lietuvių reikalavimai.

Mintis tokią Suvažiavimą sušaukti kilo J. Basanavičiui (1, 1905 X 10 įrašas). 1905 X 17 caras Mikalojus II paskelbė žinomą manifestą, kuriame buvo išdėstyti svarbiausi valstybės valdymo konstituciniais pagrindais principai, pažadėta sušaukti Rusijos Dūmą ir paskelbtos demokratinės laisvės. Jau 1905 X 18 dienoraštyje pažymėta mintis laikraščio „Vilniaus žinios“ redakcijoje sukviesti bendraminčius, kad būtų galima sudaryti organizacinį komitetą „lietuvių kongresui sušaukti“. Tai buvo padaryta 1905 X 19. 1905 X 26 Vilniuje prasidėjo streikai, užtrukę iki XI 3; demonstrantų susirėmimuose su caro kariuomene žuvo keletas žmonių. Tomis neramiomis dienomis J. Basanavičius galutinai apsisprendė sušaukti tokią Suvažiavimą (1905 X 31 įrašas). Visą lapkritį užėmė jo rengimas. Suvažiavimas įvyko 1905 XII 4–5 [1, minimų dienų įrašai]¹⁰.

Gruodžio mėnesio užrašuose J. Basanavičius pažymėjo patį šio įvykio faktą. 1905 XII 4 jis užrašė: „Išryto – Lietuvių kongresas – daug kalbėjimo etc. baisei nuvargau.“ XII 5 pažymėta: „Kongresas – daug arhythmijų. – Pabaiga kongresso.“ Po šykščiais žodžiais slepiasi ne tik gausios diskusijos procedūriniais klausimais, įtempti keliamų politinių bei kultūrinių reikalavimų svarstymai, bet ir svarbiausias dalykas – priimti nutarimai. Svarbiausias iš jų buvo reikalavimas suteikti lietuviams politinę auton-

10 Smulkiau žr.: Motieka, Egidijus. *Didysis Vilniaus seimas*. Vilnius: Saulabrolis, 1996; Kasperavičius, Algis. Jonas Basanavičius ir Didysis Vilniaus seimas. In: *Dr. Jonas Basanavičius, 1851–1927*, p. 97–103. E. Motiekos monografijoje pateikta išsami mokslinė literatūros šiuo klausimu apžvalga. Ji papildyta A. Kasperavičiaus straipsnyje. J. Basanavičiaus vaidmuo bei indėlis organizuojant Suvažiavimą ir jame dalyvaujant nušviestas pakankamai smulkiai, todėl gerai žinomas. Tam tikrą intrigą iki šiol tebekelia pats tokio kongreso sumanymas. Kai kurie J. Basanavičiaus amžininkai mintį sušaukti Suvažiavimą priskyrė ne jam, o žurnalistui, visuomenės veikėjui Jonui Kriaučiūnui (*1864–†1941). Pasvėręs visus turimus liudijimus, E. Motieka tokią mintį vis dėlto priskyrė J. Basanavičiui [27, 65–66]. Beje, neturime įrodymų, kad E. Motieka savo monografijai būtų pasitelkęs J. Basanavičiaus dienoraščius. Žr. taip pat: [12, 17–37].

miją (etnografiniu pagrindu) ir leisti jiems Vilniuje turėti savą Seimą, išrinktą per visuotinius lygius rinkimus. Šis ir kiti svarbūs nutarimai buvo išdėstyti suvažiavimo rezoliucijoje, artimiausiam dešimtmečiui nubrėžusioje kelius J. Basanavičiaus ir jo bendražygių veiklai.

Antras reikšmingas J. Basanavičiaus kūrinys – Lietuvių mokslo draugija – irgi plačiai aptartas gaušiuose amžininkų ir mokslininkų raštuose [14, 149–160; 9; 24; 33; 10, 87–89, 96–97; 29; 30, 18–27; 21, 148–149, 153].

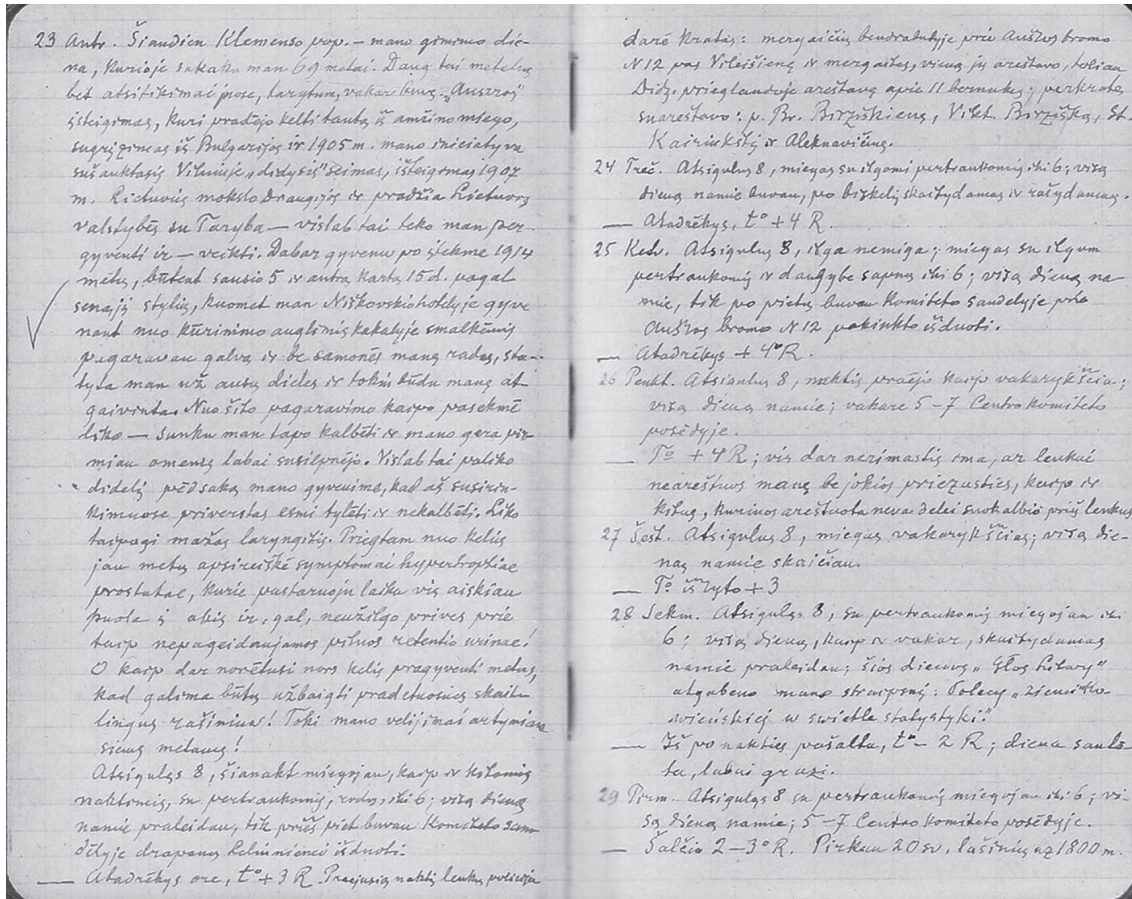
Amžininkai nurodo kai kuriuos svarbesnius jos įkūrimo etapus. Veik visi pamini pasitarimą, 1905 IX 10 įvykusį viename Miesto rūmų kambaryje, kur buvo nuspręsta įkurti LMD, o taip pat IX 11 pasitarimą J. Basanavičiaus bendražygio Jono Vileišio bute, kur buvo sudarytas komitetas parengti LMD įstatus [9, 4; 33, 342]. Kita svarbi data – 1906 XII 2. Tą dieną miesto valdžiai buvo įteiktas kelis kartus svarstytas, redaguotas ir galop priimtas įstatų tekstas [33, 342]. Vilniaus gubernatorius jį patvirtino 1907 II 28; paskui, kaip rašo Antanas Valaitis, likęs paskutinis formalumas: „susaukti visuotinį Lietuvių Mokslo Draugijos steigiamąjį susirinkimą“ 1907 IV 7 [33, 342]. Žr. taip pat: 9, 4; 24, 54 bei 58; 29, 224–226 ir toliau]. Ši įvyki plačiai nušviečia daugelis aukščiau paminėtų autorių.

J. Basanavičiaus dienoraštis jį papildė keliomis svarbiomis detalėmis. Apskritai, šio turinio įrašai apima tris laikotarpius: 1905 m. rugsėjo ir spalio mėnesius, 1906 m. lapkritį bei gruodį ir 1907 m. kovą–balandį. Dienoraštis liudija, kad į Lietuvą J. Basanavičius sugrįžo, tvirtai nusprendęs užsūti ne kuo kitu, o pirmiausia LMD steigimu. 1905 VIII 1 jis pasiekė Vilnių, o jau VIII 13 savo dienoraštyje užrašė: „Ape 1½ vidurdienį atejo Silv[estraitis]; susitarėva, kaip redaktoriai, išleidinēt „Lietuvių Tautą“. Pavakare su S. pas Jurašaitį, photographą.“ Čia paminėta „Lietuvių tauta“ – pirmasis mokslinis lietuviškas žurnalas, tapęs, įsteigus LMD, periodiniu pastarosios leidiniu. Po šio įvykio sekė Miesto rūmuose surengtas „Lietuvių vakaras“, po kurio viename rūmų kambaryje susirinkę kultūrininkai nutarė įkurti LMD, taip pat kai kurie kiti įvykiai, kalbantys apie tai, kad jau 1905 m. buvo sudarytos visos sąlygos, reikalingos žengti tokiam žingsniui. Rugsėjo 11, 19–20 ir spalio 1–16 d. įrašai kalba apie žmonių grupę, suburtą įstatams parengti, o taip pat apie jų teksto parašymą ir suredagavimą. Dėl aukščiau paminėtų aplinkybių tada to padaryti nepasisekė. Nuo 1905 m. spalio antros pusės iki gruodžio pradžios J. Basanavičius dirbo organizuodamas Pirmąjį lietuvių suvažiavimą, o paskui – rūpindamasis lietuvių kandidatų į Rusijos Dūmą rinkimais.

Prie LMD reikalų J. Basanavičius sugrįžo kitąmet. 1906 XI 27 pas Joną Vileišį buvo numatyta patvirtinti įstatus, o XII 2 tai ir buvo atlikta. 1907 I 19 įrašas kalba apie pirmo „Lietuvių tautos“ tomo rengimo spaudai pradžią, III 5 – apie jo atidavimą spaudon, o V 31 – apie spaudos darbų pabaigą. Tuo pat metu nuo III 15 iki to paties mėnesio 19 d. J. Basanavičius pažymėjo kitus darbus bei įvykius steigiant LMD: pasitarimą su Jonu Vileišiu dėl Draugijos steigėjų posėdžio (III 15), pirmą tokį posėdį (III 20), antrą posėdį (IV 1), Steigiamąjį LMD susirinkimą (IV 7) ir pirmuosius LMD valdybos susirinkimus (IV 22, 29; V 18).

Gausios dienoraščių pastabos apie LMD bei jos komisijų darbą, apie mokslinius paties daktaro veikalus, numatytus publikuoti „Lietuvių tautoje“, apie „Lietuvių tautos“, taip pat kitų knygų ir vadovėlių redagavimą, leidimą bei platinimą, žymos apie rūpinimąsi LMD biblioteka, archyvu, įvairiomis kolekcijomis rodo, kad J. Basanavičius vėliau būtent LMD skyrė daugiausia dėmesio ir ją itin aukštai vertino.

Dienoraščiuose taip pat atsispindi svarbiausi XX a. antrojo dešimtmečio įvykiai. Didžiausios reikšmės turėjo Pirmasis pasaulinis karas. 1915 m. rugpjūtį vokiečių kariuomenei užėmus visą Lietuvos teritoriją, sustiprėjo lietuvių politikų lūkesčiai, kad greitai laiku gali susidaryti aplinkybės, palankios atsirasti laisvai nepriklausomai Lietuvos valstybei. Jie netrukus išsipildė. Dar prieš JAV prezidentui Thomui Woodrow Wilsonui paskelbiant dokumentą, žinomą „Keturiolikos punktų“ pavadinimu, o jame deklaruojant tautų apsisprendimo teisę, Vokietija žengė keletą svarbių žingsnių, siekdama užimtuose kraštuose išsaugoti savo valdžią, o tų kraštų gyventojus patraukti į savo pusę. Lietuviams, lenkams, ukrainiečiams, baltarusiams, Kuršo gyventojams buvo pasiūlyta sudaryti savo atstovų komitetus. Į pastarųjų rankas vokiečių vadovybė ruošėsi perduoti dalį administracinio, ekonominio, politinio ir kultūrinio valdymo.

Jono Basanavičiaus 1920 metų dienoraščio atvartas su lapkričio 23 dienos įrašu. LLTI

J. Basanavičius buvo vienas iš kelių žinomų politikos veikėjų, į kuriuos okupacinė valdžia kreipėsi prašydama pateikti kandidatų į Lietuvos atstovų komitetą sąrašą. Jis tokiai iniciatyvai pritarė ir iškėlė idėją sušaukti visuotinę lietuvių konferenciją, kurios metu delegatai galėtų išrinkti igaliotuosius atstovus. 1917 m. vasara prabėgo organizuojant tokią konferenciją, vėliau nuo vietos pavadinimo gavusią Vilniaus vardą. Ji įvyko 1917 IX 18–22. Konferencijos metu buvo paskelbta apie Lietuvos nepriklausomos valstybės atkūrimą, Steigiamojo Seimo (parlamento) sušaukimą, taip pat buvo išrinkta Lietuvos Taryba, kuriai buvo pavesta, be kitų dalykų, paskelbti nepriklausomybę. Kartu su 19 žymiausių visuomenės veikėjų į Tarybą buvo išrinktas ir J. Basanavičius. Pasinaudojusi palankia politine ir karine konjunktūra, 1918 m. pradžioje susiklosčiusia tiek Vilniuje, tiek visoje okupuotos Lietuvos teritorijoje, 1918 II 16 Lietuvos Taryba paskelbė apie Lietuvos nepriklausomos valstybės atkūrimą. J. Basanavičius vadovavo posėdžiui, kurio metu buvo priimtas sprendimas šiuo klausimu, ir tapo vienu iš Lietuvos nepriklausomybės akto signatarų. Nuo šios datos prasidėjo naujas Lietuvos istorijos etapas¹¹.

Ištikimybę Vilniui ir Lietuvai J. Basanavičius išsaugojo per didžiausias negandas iki pat gyvenimo pabaigos. Pirmajam pasauliniam karui baigiantis, o vokiečių kariuomenei traukiantis, 1919 I 1 Vilnių kelioms dienoms užėmė lenkų legionieriai. 1919 I 5 juos išvijo Sovietų Rusijos daliniai¹². Keliems mėnesiams prabėgus, bolševikus privertė trauktis Lenkijos kariuomenė¹³. 1920 VII 14 Raudonoji armija

11 Smulkiau apie šiuos įvykius žr.: [23; 28; 31].

12 Žr. atitinkamų dienų įrašus: [4]. Visa veik žodis žodinė perkelta į autobiografiją: [10, 154–155].

13 Pasak J. Basanavičiaus, tai atsitiko 1919 IV 19; žr. atitinkamos dienos įrašą: [4]. Plg. dar: [10, 156].

vėl užėmė Vilnių. Dar 1920 VII 12 tarp Sovietų Rusijos ir Lietuvos Maskvoje buvo sudaryta taikos sutartis, todėl rugpjūčio 6 d. tarp Rusijos ir Lietuvos buvo pasirašytas papildomas susitarimas, pagal kurį Vilnius iki rugsėjo 1 d. turėjo būti perduotas lietuviams. Į sostinę įžengė keli lietuvių kariuomenės daliniai, turėję užtikrinti sostinėje tvarką. 1920 VIII 27 Raudonoji armija pasitraukė iš miesto, palikdama jį Lietuvos vyriausybei¹⁴. Tačiau sulaužiusi X 7 Suvalkų mieste tarp Lenkijos ir Lietuvos pasirašytą karinę sutartį, X 9 lenkų kariuomenė vėl užgrobė Vilnių, o su juo – ir visą Vilniją¹⁵. Prasidėjo veik dvidešimt metų užtrukusi krašto okupacija.

Tarsi apibendrinamas savo gyvenimą ir darbus, tų lemtingųjų 1920-ųjų lapkričio 23-ąją jis dienoraštyje pažymėjo [6, nurodytos dienos įrašas]:

23 antr. Šiandien Klemenso pop. – mano gimimo diena, kurioje sukako man 69 metai. Daug tai metelių[,] bet atsitikimai juose, tarytum, vakar buvę. „Auszros“ įsteigimas, kuri pradėjo kelti tautą iš amžino miego, sugrįžimas iš Bulgarijos ir 1905 m. mano iniciatyva sušauktasis Vilniuje „didysis“ seimas, įsteigimas 1907 m. Lietuvių Mokslo Draugijos ir pradžia Lietuvos Valstybės su Taryba – vislab tai teko man pergyventi ir – veikti. [...] O kaip dar norėtusi nors kelis pragyventi metus, kad galima būtų užbaigti pradetuosius skaitlingus rašinius! Toki mano velijimai artymiausiems metams!

Vilniuje J. Basanavičius pasiliko iki gyvenimo pabaigos¹⁶. Jis dirbo gydytoju dar 1915 m. savo kartu su keliais kitais asmenimis įkurtoje lietuviškoje Vytauto Didžiojo gimnazijoje (minimas 1921–1927 m. Vytauto Didžiojo gimnazijos pedagogų tarybos posėdžių protokoluose [34, 169–210]), daug rašė, šiek tiek keliavo. Be kitų dalykų, dienoraštiniai įrašai rodo, kad jis buvo susitikęs ir bendravo su dviem kitais didžiais vilniečiais – palaimintuoju Jurgiu Matulaičiu (*1871 IV 13–†1927 I 27) ir Tadu Stanislovu Vrublevskiu (*1858 XI 8–†1925 VII 3).

Jurgio Matulaičio vyskupavimo metai – bene pats sunkiausias laikotarpis Palaimintojo gyvenime. Jis prasidėjo 1918 metų gruodžio 1 d., kai Kaune J. Matulaitis buvo konsekruotas Vilniaus vyskupu. Iškilmėje dalyvavo „Tarybos ir vyriausybės nariai lietuviai“ [17, 152]. Gruodžio 8 d. jis iškilmingai įžengė į savo katedrą. Kaip nurodo Palaimintojo biografas Tadeusz Górkis, šį kartą Tarybos nariai politiniais sumetimais iškilmėje nedalyvavo [17, 155]. Vis dėlto J. Basanavičius, regis, galėjo stebėti šį reikšmingą įvykį, kadangi dienoraštyje pažymėjo [4, nurodytos dienos įrašas]: „8 Sekm. [...] Vyskupo Jur. Matulevičiaus ingresas.“ Po kelių dienų įjėdu susitiko vysk. J. Matulaičio garbei Lietuvos Valstybės Tarybos surengtose vaišėse [4, nurodytos dienos įrašas]: „12 Ketv. [...] 6–10½ Taryboje puotoje delei Vilniaus vyskupo J. Matulaičio pavaišinimo ir pagerbimo.“ 1919 metų vasarį vysk. J. Matulaitis lankėsi pas J. Basanavičių [4, nurodytos dienos įrašas]: „7 Penkt. [...] po pietų 4½ apsilankė Vilniaus vyskupas J. Matulevičius kun. Tumo lydima [...]“. Nežinia, apie ką buvo kalbėtasi – vizito tikslas nenurodytas. Kaip nurodo T. Górkis, vysk. J. Matulaitis buvo pratęs laisvomis dienomis po pietų lankyti „žymias miesto ir apylinkių asmenybes bei vienuolijas“ [17, 155]. Po kelių dienų J. Basanavičius pats aplankė vyskupą: „10 Pirm. [...] iki 1 su revizitu pas vysk. Matulevičių.“ Atrodo, kad J. Basanavičiui abu vizitai buvo reikšmingi – dienoraštyje šios vietos jo pabrauktos mėlynu pieštuku.

Reikšmingiausia religinė iškilmė Vilniuje vyskupo J. Matulaičio valdymo metais buvo 400-osios šv. Kazimiero kanonizavimo metinės. Jos buvo surengtos 1922 m. gegužės 28–30 d. Vilniaus katedroje ir sutraukė minias tikinčiųjų. Gegužės 28 ir, pridėsime, 30 d. Šv. Mišiose dalyvavo „lietuvių tautinė

14 Žr. atitinkamų dienų įrašus: [5]. Visa veik žodis žodin perkelta į autobiografiją: [10, 161–163].

15 Žr. atitinkamų dienų įrašus: [6].

16 Tai būta esminio apsisprendimo. Apie tai kalba kai kurie dienoraščio tekstai, pavyzdžiui, šis, datuotas 1919 I 2: „beveik visi ministerijų ir Tarybos valdininkai šiandien išsikraustė Kaunan, liko tik karuomenės komendantura. Labai blogai mūsiškiai daro iš Vilniaus pabėgdami ir tą miestą visiškai lenkams pavesdami!..“ Apie tai byloja ir ne vienas publikuotas J. Basanavičiaus tekstas, pavyzdžiui, *Vilnius lietuvių dainose* (1925) ir kt. Beje, perteikdamas informaciją apie sausio antrosios įvykius į *Autobiografiją*, J. Basanavičius aukščiau pacituoto vertinimo nebeperrašė; žr.: [10, 154].

Vilniaus vyskupas Jurgis Matulaitis, 1922. LNM

Tadas Stanislovas Vrublevskis, XX a. pradžia.
Aleksandro Strausso nuotrauka. LMAVB RSS, A-6329

delegacija su lietuvių atgimimo „tėvu“ Jonu Basanavičiumi priešakyje. Pažymima, kad po nelaisvės metų lietuvių tautos atstovai pirmą kartą užėmė garbingąsias vietas Vilniaus katedroje“ [17, 239]. Apie gegužės 30 d. Mišias J. Basanavičius dienoraštyje parašė [6, nurodytos dienos įrašas]:

[Buvau] 8–½10 katedroje basilikoje vysk. Matulevičiui mišias celebruojant ir kun. Reiniui lietuviams pamokslą sakant; bažnyčia kaip 28 d. taip ir šiandien buvo kimšte prikimšta lietuviams vietiniai[s] ir deliai š. Kazimiero jubiliejaus iš kitur atvykusiais [...].

Lemtingaisiais 1919-aisiais vysk. J. Matulaitis bendravo su garsiu Vilniaus advokatu T. S. Vrublevskiu – Vilniaus vyskupas paprašė advokato paruošti planą, kaip nuo savivaliaujančių raudonarmiečių apginti bažnyčias ir jų turtą [17, 165; 18, 94]. Na, o J. Basanavičius su T. S. Vrublevskiu suvedė jų profesinę bei visuomeninę veiklą ir mokslinius bei bibliofilinius interesus. T. S. Vrublevskis buvo Lietuvių mokslo draugijos garbės narys, jos renginiuose skaitė pranešimų ir paskaitų¹⁷. 1921 XI 23 per iškil-

17 [6] 1921 III 10 įrašas: „[...] vakare 6–9 lietuvių gimnazijoje [buvau] M. Biržiškos ir T. Vrublevskio paskaitose“; 1921 III 17: „[...] 6–9 lietuvių gimnazijoje M. Biržiškos ir Tado Vrublevskio paskaitose“; IV 14: „[...] 6–9 gimnazijoje M. Biržiškos ir T. Vrublevskio paskaitose“; IV 21: „[...] vakare 8–9 gimnazijoje T. Vrublevskio paskaitoje“; IV 28: „[...] vakare 6–9 gimnazijoje kun. Viskanto ir T. Vrublevskio paskaitose“.

mingą J. Basanavičiaus 70-mečio pagerbimą jis daktarą pasveikino lietuviškai [8, 30]¹⁸. Vėliau jis irgi dalyvaudavo Vilniaus lietuvių renginiuose¹⁹. T. S. Vrublevskii mirus, J. Basanavičius apie tai parašė dienoraštyje, lakoniškai apibūdinęs velionį labai gražiais žodžiais²⁰, ir pagerbė jo atminimą, dedikuodamas jam savo monografiją *Vilnius lietuvių dainose*.

Nemažai jėgų ir daug laiko laikotarpiu po Pirmojo pasaulinio karo J. Basanavičius paskyrė mokslinei ir visuomeninei veiklai. 1919–1927 m. atskiromis knygomis pasirodė pagrindiniai jo mokslo veikalai ir publicistiniai kūriniai: *Iš lietuvių gyvenimo 1915–1917 m. po vokiečių jungu, Levas lietuvių pasakose ir dainose* (1919), *Apie traukų prygų tautystę ir jų atsikėlimą Lietuon* (1921), *Iš Palangos istorijos* (1922), *Seniausios lietuvių kalbos paminklas* (1923), *Lietuvių draugijos dėl karo nukėntėjusiems šelpiti Centralis komitetas Vilniuje ir jojo veikimas labdarybės srityje 1923 met., Spaudos 1864 metų uždraudimas, jojo pasekmės ir reikšmė* (1924), *Dėliai Daidaliaus ir jojo labirinto, Iš Didžiojo Vilniaus Seimo istorijos, Vilnius lietuvių dainose* (1925), *Ueber die Sprachverwandschaft der alten Thraker und heutigen Litauer* (kartu su Adalbertu Srba, 1925), *Dėliai Vasario 16 d 1928 m. [!] Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo, Iš senovės lietuvių mitologijos, Lietuvių raudos iš visur surinktos* (1926), *Apie senovės lietuvių raštą ir Videvuto vėliavą* (kartu su Kazimieru Būga, 1926; daugiau žr.: [19, 53–69]).

Taigi J. Basanavičius buvo visų svarbiųjų XX a. pirmo ketvirčio įvykių, žymėjusių Lietuvos valstybingumo, kultūros ir mokslo raidą, dalyvis, jis pats iniciavo daugelį iš jų ir dažnųsyk kreipė juos reikalinga vaga. Todėl jo dienoraščiai atspindi ne tik šios išskirtinės asmenybės gyvenimą, bet ir labai svarbią Lietuvos istorijos dalį. Puikiu mūsų pagarbos šiam didžiajam Lietuvii paminklu taps ne tik kapitalinė visą jo gyvenimą ir veiklą apimanti bibliografinė rodyklė, nūnai baigiama rengti Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje, – tokiu paminklu taip pat taptų mokslinis kritinis jo vertingų dienoraščių leidimas, dar laukiantis savo rengėjų ir leidėjų.

Archyviniai šaltiniai

1. Basanavičius, Jonas. [1905 metų dienoraštis]. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraštynas, F2-25.
2. Basanavičius, Jonas. [1906 metų dienoraštis]. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraštynas, F2-26.
3. Basanavičius, Jonas. [1907 metų dienoraštis]. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraštynas, F2-27.
4. Basanavičius, Jonas. [1917 III 1–1919 VII 24 dienoraštis]. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraštynas, F2-48.
5. Basanavičius, Jonas. [1919 VII 25–1920 X 4 dienoraštis]. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraštynas, F2-36.
6. Basanavičius, Jonas. [1920 X 5–1923 X 31 dienoraštis]. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraštynas, F2-37.

18 V. Abramavičius nurodo išlikusią lietuvišką T. S. Vrublevskio sveikinimo kalbą, saugomą LMAVB Rankraščių skyriuje, F9-2703 [8, 30]. J. Basanavičiaus dienoraštyje apie tai parašyta neminint asmenų: „23 Treč. Šiandien sukako man 70 metų; šitą jubilėjų apvaikščiota šiandien lietuvių klube, pritaikius prie pirmos dienos Mokslo Draugijos visuotinio susirinkimo; posėdį atidarius trumpa prakalba, Myk. Biržiška ilgoje kalboje nušvietė plačiais bruožais mano gyvenimą ir atliktus darbus; paskui sekė pasveikinimai nuo įvairių lietuvių įstaigų ir asmenų; iškilmės, prasidėjusios 5, baigėsi 1/8 dainomis“ [6, nurodytos dienos įrašas].

19 [7] 1925 V 17 įrašas: „[...] po pietų dėliai 20 metinių sukaktuvių spaudos atgavimo, mano Lietuon sugrįžimo ir kad paminėjus Lietuvos nepriklausomybės paskelbimą prirengtose paskaitose Š. Mikalojaus bažnyčios salėje: mano paskaita: „Iš mano atsiminimų emigracijos ir Vilniun grįžimo laiku“; L. Abromavičiaus [,] 400 metų spauda Vilniuje[“] ir adv. T. Vrublevskio: „Spaudos 1864 m. uždraudimas“. Paskaitos prasidėjo 4 ir tęsėsi iki 1/29. Paskui lietuvių klube vaišėse iki 1/21.“

20 [7] 1925 VII 4 įrašas: „[...] Vakar liet. poliklinikoje pasimirė adv. Tadas Vrublevskis, Mokslo Draugijos pagarbos narys, didis lietuvių draugas – requiescat in pace!“

7. Basanavičius, Jonas. [1925 I 1–1927 II 7 dienoraštis]. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraštynas, F2-49.

Publikuoti šaltiniai ir literatūra

8. Abramavičius, Vladas. *Tadas Vrublevskis*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960. 36 p.
9. Alseika, Danielius. Daktaras Basanavičius, kaip Lietuvių mokslo draugijos įkūrėjas, vedėjas ir mokslininkas. In: *D-ro Jono Basanavičiaus atminčiai*. Vilnius, 1928, p. 3–24.
10. Basanavičius, Jonas. *D-ro Jono Basanavičiaus autobiografija*. Vilnius: Lietuvių mokslo draugija, 1936. 195 p.
11. Basanavičius, Jonas. *Raštai*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004. Kn. 2: *Publīcistika, recenzijos, iš gyvenimo kronikos ir laiškų*. Sudarė, įvadą ir paaiškinimus parašė Leonardas Sauka, parengė Kostas Aleksynas, Leonardas Sauka. 390 p. (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*; t. 15).
12. Blažytė-Baužienė, Danutė; Tamošaitis, Mindaugas; ir Truska, Liudas. *Lietuvos Seimo istorija, XX–XXI a. pradžia*. Vilnius: Baltos lankos, 2009. 558 p.
13. Eberhardt, Piotr. *Przemiany narodowościowe na Litwie*. Warszawa: Przegląd Wschodni, 1997. 307 p.
14. Gira, Liudas. Lietuvių mokslo draugija ir jos įsteigimas. *Lietuvių tauta*, 1907, kn. 1, d. 1, p. 149–160.
15. *Gyventojai pagal lytį, amžių, tautybę ir tikybą=Population by Sex, Age, Ethnicity and Religion*. Vilnius: Statistikos departamentas, 2002. 205 p.
16. Glinskis, Rimantas. *XX amžiaus lietuvių dienoraščiai*: tarp literatūros ir dokumento. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006. 184 p.
17. Górski, Tadeusz. *Palaimintasis Jurgis Matulaitis*. [Vertė Teresė Danguolė Šniūrevičienė; specialusis redaktorius kun. Vaclovas Aliulis MIC]. Kaunas: Marijonų talkininkų centro leidykla, 2009. 542 p.
18. Yla, Stasys. *Jurgis Matulaitis*. 3-asis papild. leid. [Kaunas]: Švč. M. Marijos Nekaltojo Prasidėjimo vargdienių seserų vienuolija, 2007. 285 p.
19. *Jono Basanavičiaus asmeninės bibliotekos katalogas*. Sudarė ir parengė Sigitas Narbutas, Daiva Narbutienė; leidinius aprašė Vilma Naraškevičienė [ir kt.]. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008. XXXVII, 888 p.
20. Kasperavičius, Algis. Jonas Basanavičius ir Didysis Vilniaus seimas. In: *Dr. Jonas Basanavičius, 1851–1927: [2001 XI 15 Lietuvos nacionaliniame muziejuje vykusios konferencijos ir ten pat atidarytos parodos medžiaga]*. Konferenciją suorganizavo ir leidinį sudarė Aldona Bieliūnienė, Birutė Kulnytė, Rūta Subatnikienė. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2003, p. 97–103.
21. Lapinskienė, Alma. Jonas Basanavičius – Lietuvių mokslo draugijos steigėjas. In: *Dr. Jonas Basanavičius, 1851–1927: [2001 XI 15 Lietuvos nacionaliniame muziejuje vykusios konferencijos ir ten pat atidarytos parodos medžiaga]*. Konferenciją suorganizavo ir leidinį sudarė Aldona Bieliūnienė, Birutė Kulnytė, Rūta Subatnikienė., Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2003, p. 148–149.
22. *Lietuvos statistikos metraštis=Statistical Yearbook of Lithuania, 2011*. Vilnius: Lietuvos statistikos departamentas, 2011. 718 p.
23. Lopata, Raimundas. *Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais*. Vilnius: Mintis, 1996. (*Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*; t. 9). 223 p.
24. Mackevičius, Rapolas. Daktaras Jonas Basanavičius. Jo gyvenimas ir darbai. In: *D-ro Jono Basanavičiaus atminčiai*. Vilnius, 1928, p. 25–66.
25. Merkys, Vytautas. *Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m.* Vilnius: Versus aureus, 2006. 479 p.
26. Miknys, Rimantas. Tautos, visuomenės ir valstybės sampratos ypatumai Vilniaus intelektinėje aplinkoje XX a. pradžioje. In: *XX amžiaus pradžia Vilnius: modernėjančios kultūros židinys=Wilno w początku XX wieku: ognisko modernizującej się kultury*. Sudarė Laima Laučkaitė. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2004, p. 189–204. (*Dailės istorijos studijos*; [t.] 1).
27. Motieka, Egidijus. *Didysis Vilniaus seimas*. [2-oji laida]. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2005. 360 p.
28. Motieka, Egidijus. Jonas Basanavičius: tarp tradicinio ir modernaus valstybingumo. In: *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996. T. 8: *Asmuo: tarp tautos ir valstybės*, p. 239–247.
29. Nezabitauskis, Adolfas. *Basanavičius*: monografija. Kaunas: Spaudos fondas, 1938. [Fotograf. leid.: Vilnius: Vaga, 1990; 2-as fotograf. leid.: Vilnius: Labdaros ir paramos fondas „Victus“, 2001]. 492 p.

30. Seselskytė, Adelė. Lietuvių mokslo draugijos vaidmuo Vilniaus kultūriniame gyvenime. In: *Vilniaus kultūrinis gyvenimas, 1900–1940*. Sudarytoja Alma Lapinskienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998, p. 18–27.
31. Tyla, Antanas. *Lietuva prie Vasario 16-osios slenkščio*. Vilnius: Katalikų akademija, 2004. 215 p.
32. *Vilnius skaičiais= Vilnius in Figures*. Vilnius: Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos vyriausybės, 1995. 109 p.
33. Valaitis, Antanas. Iš Lietuvių mokslo draugijos istorijos (25-mečiui L.M.D. darbo). *Lietuvių tauta*, 1932, kn. 4, sąs. 3: *Pavestas 25 metų L.M.D. sukaktuviems paminėti*, p. 337–400.
34. *Vilniaus Vytauto Didžiojo gimnazijos protokolai (1915–1940 ir 1953–1955 metai)*. [Sudarė Danutė Bronė Puchovičienė, Irena Raščiuvienė, Jolanta Zabarskaitė]. Vilnius: Europos kalbų ir kultūrų dialogo tyrėjų asociacija, 2011. 374 p.
35. *Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г.*: издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел. Составлено Центральным Статистическим Комитетом на основании местных подсчетных ведомостей. С.-Петербург: Товарищество «Печатня С. П. Яковлева», 1898. Вып. 1: *Население Империи по переписи 28-го января 1897 года*. по уездам. 29 p.
36. *Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г.*: издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел. Составлено Центральным Статистическим Комитетом на основании местных подсчетных ведомостей. С.-Петербург: Товарищество «Печатня С. П. Яковлева», 1897. Вып. 2: *Население городов по переписи 28-го января 1897 года*. 42 p.
37. *Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г.*: издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел. [С.-Петербург], 1900. [Ч.] IV: *Виленская губерния*, тетрадь 1. 55 p.
38. *Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г.*: издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел. [С.-Петербург], 1901. [Ч.] IV: *Виленская губерния*, тетрадь 2, p. 58–104.
39. *Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г.*: издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел. С.-Петербург: Тип. Спб. акц. общ. «Слово», 1903. [Ч.] IV: *Виленская губерния*, тетрадь 3. 178 p.

Jonas Basanavičius after the return from Bulgaria as attested by his 1905–1907 diaries

Summary

During his sojourn in Bulgaria Jonas Basanavičius was waiting for an opportunity to return to his homeland. Such an opportunity presented itself with the start of the Russo-Japanese War. Having returned to and settled in Vilnius, J. Basanavičius started and, helped by his numerous adherents, implemented several significant initiatives, which laid the groundwork for the declaration of Independence and the creation of independent State of Lithuania. Of these initiatives, convening the First Congress of Lithuanians, better known as the Great Seimas of Vilnius (4–5 XII 1905), the foundation of the Lithuanian Scientific Society (7 IV 1907), convening the Conference of Lithuanians (18–22 IX 1917) and the declaration of Lithuanian Independence (16 II 1918) are the most noteworthy. The diaries confirm that J. Basanavičius himself thought these to be the most important of his works; he undertook them consciously and acted purposefully, resolutely and consistently. Entries in his notebooks also provide additional information about their author as well as various events and people.